

XOJA HIKOYATLARIDA OSHIQ SHOH OBRAZI

H.A.Aslanova

Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xoja hikoyatlari va uning obraz yaratish mahorati tahlil etilgan. Xoja hikoyatlarida obrazlarning poetik ifodalanishi va tasavvufiy g'oyalar asosida ifodalanishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: hikoyat, obraz, tasavvuf, didaktika, tariqat, tamsil, yor, may, ishq, oshiq.

O'zbek mumtoz adabiyotida Xojaning o'rni alohida ahamiyatga ega. Uning adabiy merosi hikoyat janrining eng go'zal namunalari sifatida talqin qilinadi. Uning «Miftohul adl» va «Gulzor» asarlari hikoyatlar majmuidan iborat. Ma'lumki, Xoja XVI asrda yashab ijod etgan, shayboniyxonlar hurmat e'tiboridagi, davlat ijtimoiy muhitida o'zining munosib o'rni, vazifalariga ega bo'lgan shaxslardan biri sanalanadi. Asar 15 bobdan iborat bo'lib, dastlab nazariy-didaktik xarakterdagi tezislari, so'ngra ularni tasdiqlash uchun turli masallar, hikoyalar keltirilgan. Xoja hikoyatlari o'zining g'oya ifodasi, syujet chizig'i, yoritilish uslubiga ega.

«Bu asar yagona syujetga ega bo'lmagan hikoyalar, masallar to'plami shaklidir. Aytish mumkinki, asar nafaqat adabiyotshunoslik sohasining talqin manbai bo'lib hisoblanadi, shuning bilan bir qatorda u o'zbek tili va tarixini o'rganishi nuqtai nazaridan katta ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, ko'p qimmatli va boy material beradi. Asar jonli xalq tilida yozilgan bo'lib, unda murakkab, farmolistik bezaklar, tushunilmaydigan yoki og'ir jumladan kam uchraydi. Asar ko'p asrlar burun yaratilishiga qaramay, hozir ham ravon o'qiladi. Asarning yaxshi hislatlaridan biri shuki, undagi hikoyatlar mazmunini xiralashtirib qo'yadigan keraksiz va ortiqcha tasvirlash, bayon qilish uchramaydi, ixchamlik va aniqlik mavjud» [5. 7-bet].

«Miftohul adl»dagi barcha qahramonlar «shoh» bo‘lib kelavermaydi. Ayni paytda ijtimoiy muhit ahvolidan kelib chiqib, jamiyatdagi nohaqliklarni hikoyatlarida aks ettirar ekan, unda shohlarning ham ijobiy, ham salbiy obrazlar sifatida o‘z in‘ikosini topganligining guvohi bo‘lamiz. Bu bilan hikoyat qahramonlarining barchasi shohlar, degan xulosa kelib chiqmaydi, adib hikoyalarning bosh qahramonlari qilib oddiy kishilarni – xalq vakillarini oladi. Bu qahramonlarning hammasi dono va irodali, vijdonli va odil shaxslar sifatida tavsirlangan. Ular ifloslikni, yaramaslikni va nohaqlikni qoralaydilar, zo‘ravonlar va talonchilikni la‘natlaydilar. Ular yovuzlik oldida qo‘l qovushtirib o‘tirmaydilar, balki harakat qiladilar, o‘z manfaatlarini himoya qiladilar, maqsadlariga erishadilar. SHoh timsolini yaratishda ham shu kabi xususiyatlarni jonlantirar ekan, Xoja ko‘proq odillik tarozisi boshida turgan, qalbiga Ollah yodini muhrlagan, ishqqa oshno qilib gavdalantiradi. To‘g‘ri, badiiy olamda shohlar timsoli juda ko‘plab uchraydi. Lekin, ularning barchasi ham bir xil emas. Jumladan, ««Tuhftul-ahr»da shohlar haqidagi fikr-mulohaza o‘n uchinchi «maqolat»da keltirilgan. Boshidanoq shuni ta’kidlaymizki, Jomiyning bu bobi avvalidan oxirigacha tanqidiy ruhda yozilgan, ya’ni gap mutloq zolim shoh ustida boradi. Shoir zulmda «namuna» bo‘lgan zolim podsho obrazini yaratgan» [4. 125-bet].

Xojaning «Miftohul adl» asarining 2 bobi – odil sultonlarga bag‘ishlangan. Lekin, shohlarning barchasi ham ijobiy qahramon sifatida tasvirlanmaydi. Birgina Mahmud shoh timsolini olaylik. Ushbu obrazni Xoja bir necha hikoyatlarida bosh qahramon tarzida gavdalantiradi. Ammo, obraz hikoyatlarda turlicha: salbiy va ijobiy ko‘rinishlarda tasvirlanadi. Bir xususiyat ahamiyatliki, salbiylik niqobini olgan shoh, hikoyat so‘ngida pushaymonlik hissini tuyib, ijobiy qahramonga aylanadi. Ma’lumki, «Mahmud va Ayozi» hikoyati ko‘plab ijodkorlarimiz asarlarida uchraydi: F.Attor, A.Navoiy, Sa’diy, Jomiy, Fahriddin ali Safiy kabi har bir ijodkorning qahramonlari o‘zining orzu-istaklaridan, ijtimoiy muhitidan kelib chiqqan holda yaratiladi.

Dastlab, Xojaning «Ikki asari «Miftohul adl» va «Gulzor»da bayon etilgan «Mahmud va Ayozi» hikoyatlarining talqini haqida so‘zlasak. «Miftohul adl»

asarida ushbu qahramon «shoshqaloq», surab- surishtirmay ish ko‘ruvchi qilib tasvirlangan.

Ya’ni, hikoyatdagi shoh Mahmud obrazi «Etti o‘lchab bir kes» maqoliga zid ravishda, aldamchi vazirining yolg‘on nag‘masiga ishongan holda ish ko‘rgan bo‘lib namoyon bo‘ladi. Ushbu rivoyatda sulton Mahmud G‘aznaviy – oshiq shoh timsolida kelganligi faqat bir jumlada o‘z ifodasini topadi. «sulton Mahmud G‘aznaviy Ayozi xoslaridin ziyodroq yaxshi ko‘rar edi». Lekin shu ta’rifning o‘ziyoq an’anaviy uslubning oshiq-ma’shuq xarakterini ochib bersa-da, hikoyat tasavvufiy ilohiy ishq ruhida sug‘orilgan bo‘lsa-da, undagi voqeotlarda ko‘proq real hayot -saroydagi jirkanch munosabatlar tasviri aks etadi. Muallif o‘z dunyosidagi ziddiyatlarni shohlar va xoslar o‘rtasidagi o‘zaro muomala rishtalarining to‘siqlarga uchrashiga saroy a’zolari sababchi bo‘lib qolishini ijod olamiga kiritib, hikoyatini shu saviyada yaratgan. Hikoyatning markaziy planida «ilohiy ishq» maqomi tursa-da, Xojaning maqsad yo‘nalishi – shoh va sultonlarning mudroq qalbini, basir ko‘zini ochishga, adolatli hukmlarni chiqarishga chorlaydi. Ayni paytda ushbu hikoyatda vazir obrazi borki, u bo‘htoni bilan o‘z boshiga o‘zi etadi. Muallif bu bilan «har kim ekanini o‘radi», maqolini isbotlaydi. Xoja hikoyatlarining barchasi o‘zining poyonida yaxshilik echimini oladi. Ayozi obrazi ma’shuq timsoli, oqil va dono tarzda ish ko‘ruvchi, shunga muvofiq harakat qiluvchi bo‘lib keladi. Bu obraz o‘zining dono fikrlari bilan shohni qoyil qoldiradi. Xuddi, sha’nga parvona talpinganidek. Lekin, Xoja asarining boshqa o‘rindagi hikoyatida sulton Mahmud nihoyatda zolim tarzda gavdalanadi va vaziri «bisyor oqil» ekanligi bayon etiladi. Lekin bunda Ayozi obrazi yo‘q. Ayni paytda shohning ichki ruhiyatidan ko‘ra, ma’naviy ishq, botiniy intilishlardan ko‘ra ko‘proq, shu dunyomizdagi shohlarga xos xarakter – zolimlik aks etadi. Aytish mumkinki, Xoja «Miftahul adl»da shoh Mahmud obrazini foniy olam vakiliga aylantirgan va unga ko‘proq manmanlik xususiyatini bergan hamda Ayozi obrazini zukko, itoatkor xos qilib tasvirlagan. Muallifning bu bilan ko‘proq dunyo ahli sultonlarini odillikka chorlaganligi sezilib turadi.

Endi Faririddin Attorning «Mantiqut tayr» asaridagi «Sulton Mahmud va Ayozi hikoyati»ni olaylik. Hikoyat aynan tasavvufiy ishq ruhida yozilgan, naqshbandiya tariqatining uchinchi rashhasi aks etadi. YA'ni «Safar dar vatan» qolaversa, birgina «Puteshestvie serdsem po rodine» (A.A.Semenov – qalban vatan bo'ylab safar qilmoq) deganda faqat sayohat tushunilmaydi. Ayni paytda naqshbandiya tariqati vakillari yozganidek:

*«Az darun shav oshnovu v-az birun begonavash,
Inchunin zebo ravish kam mebuvad andar jahon.*

Mazmuni:

*Ichkaridan Ollohga oshno va tashqaridan begonadek bo'l,
Bunday zeboravish jahonda kam topiladi». [1. 163-bet]*

Mahmudning Ayozi bo'lgan ishq, unga intilishi va uning u bilan qalban birga bo'lishi naqshbandiya tariqati rashhalari maqomida yo'g'irilganligi bilan ahamiyatlidir.

Hikoyatning so'nggi bayti ayni shu rashhaga ishora tarzda yozilgan:

*«Zohiran istab xabar, dilxohi men,
Aslida har dam uning ogohimen...» [6.103-bet]*

Mahmud obrazi shu asarning yana boshqa o'rinlarida ham uchraydiki, «Sulton Mahmud va tikanchi chol» unda sixovatpesha, donishmandlikni sevuvchi, ma'naviyat ahli oldida ta'zim qiluvchi tarzda tasvirlanadi. Yana «Sulton Mahmud va baliqchi bola» hikoyatida ham Odil poshsho tarzda gavdalantiriladi. SHuni ta'kidlash lozimki, F.Attor obrazini haqiqiy sufiy oshiq, adolatli podsho, ilmli, oqil shaxs qilib tasvirlaydi. Mavjud bo'lgan «Foniy dunyoda muhabbat, yo Ollohga bo'lgan ishq, yoki shohlik maqomi ostida davlatga bo'lgan ishqqa bo'linadi» degan aqidaga zid ravishda, oshiq shoh timsolini yarata olgandir.

Hazrat Navoiyda esa ushbu hikoyat «Lisonut-tayr» asarining CLXXXV qismida «tamsil» qilib keltiriladi. Uning Sulton Mahmud va Ayozi obrazlari oshiq-ma'shuq, ishq va bu uchlikning maqomotdagi harakati tasvirlanadi. Oshiq shoh – o'z mahbubiga nihoyatda intilishi, unga singib ketishlikni xohlashi hikoyat tarkibida shunday izohlanadi:

*«Taxt ayog‘i sori solib takyagoh,
Etib erdi boshi uzra keldi shoh.
Bir dam etti husnig‘a nazzorae,
Shavq o‘tig‘a aylayin deb chorae.
Shavqnni nazzora afzun ayladi,
Ishq ahvolin digargun ayladi.
Chekti mahvashning ayog‘ig‘a o‘zin,
Shavhdin qo‘ydi tabonig‘a kuzin». [2. 256-bet]*

(Shoh Mahmud uning boshiga etib keldi. U bir dam uning husniga nazar tashlab, o‘zidagi shavq o‘tiga chora topmoqchi bo‘ldi. U behad zavq-shavq bilan unga boqdi, ishq uni boshqacha tusga kiritdi. SHoh mahvashning oyoqlariga o‘zini tashlab, shavqqa to‘lgan holda ko‘zlarini Ayozning tovoniga surta boshladi). [2. 448-bet]. Bu esa, uning oshiq Mahmud obrazi ekanligini ifodalaydi. Lekin, mahvashning uyg‘oqligini bilgach, uzatilgan oyog‘ini yig‘magan Ayozdan xafaligini bildiradi:

*«Bildi shahkim nozanii uyg‘og‘ erur,
Dedi, eykim jonda sendin dog‘ erur.
Mendin anglab muncha izhori niyoz,
Nevchun erdi muncha beandoza noz?
Kim ayog‘ tortib qo‘pub o‘lturmading,
Zohir aylab mehr bir so‘z so‘rmading?» [2. 256-bet].*

(Ey Ayoz, sendan jonimda dog‘ hosil bo‘lmoqda! Mendagi senga bo‘lgan shunday muhtojlikni ko‘rib, nega bunchalik beandoza noz qilding? Nega oyog‘ingni yig‘ib, o‘rningdan turib o‘tirmading? Bizga mehr izhor aylab, biron so‘z demading?)»

Aynan ushbu ta‘rif Mahmudning sultonlarga xos bo‘lgan jihati bo‘lib yoritiladi. Ayoz bu paytda «men»likdan judo bo‘lib, vahdat maqomida tasvirlanadi. Navoiy tasavvufona, aynan naqshbandiya tariqatining ruhida boyitilgan hikoyatni yaratganligi bilan ahamiyatlidir.

Yuqorida qiyoslaganimiz, ushbu hikoyatlarning mushtarakligi shundaki, ular har biri shoh Mahmud, ayni paytda ma'shuq – Oллоh oldida gado, tariqatda hodiy - Ayoз «ilohiy ishqqa majoziy ishq vosita» g'oyasi ilgari suriladi. YUqorida qiyos etib ko'rgan hikoyatlar turlicha o'ziga xos muallif qalamlarida, ijtimoiy muhiti ta'sirida, orzu-maqсадlari asosida bitilgan bo'lsa-da, markaziy yadroda – Mahmud va Ayoзning ishqiy yotadi. Xuddi tasavvuf tariqatlarida zikr yo'llari turlicha bo'lsa-da, maqsad bir – Oллоhga hamd aytish degan aqida kabidir:

*«Yakist ishq, lekin har surate namoyad,
Vin chashmi ahvolonro du chor menomoyad,
Siddiq bo Muhammad dar haftum osmon ast,
Har chand o' ba zohir g'or menomoyad.*

Mazmuni:

*G'ilay odamlarga har narsa qo'sh ko'ringay,
Aslida ishq bir xil, kimgadir xush, noxush ko'ringay,
Aslida Jannatdadir Siddiq rasul bilan birga,
Garchi ul zot g'orda kimgadir xomush ko'ringay» [1. 143-bet].*

Har ikki asarda ham muallif janlarni hikoyatlar, qit'alar, fardlar, masnaviylar, g'azallar tartibotida joylashtirgan. SHuning bilan bir qatorda hikoyatlar tarkibida ham qit'alar, masnaviy, fardlar keladi. Ushbular esa, aynan shu hikoyat g'oyaviy mazmunini ochuvchi, shu syujet qolipini ifodalovchi xususiyat kasb etgan holda bayon etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абулқосим Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али « Баҳоуддин Балогардон». Т.: «Ёзувчи», 1993й.
2. Алишер Навоий. Лисонут тайр.-Тошкент: Гафур Гулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991 й.
3. Мирзааҳмедова М. Хожа. –Тошкент: Фан, 1975 й.
4. Мухиддинов М. Комил инсон-адабиёт идеали.-Тошкент: Маънавият, 2005 й.

5. Пошшоҳўжа «Мифтоҳул адл» ва «Гулзор»дан (нашрга тайёрловчи В.Зоҳидов, С. Ғаниева). –Тошкент, 1962 й.
6. Фарируддин Аттор. Мантикут тайр. (Форсийдан Жамол Камол таржимаси).-Тошкент: Фан, 2006 й.
7. Пардаева, И. (2020). Ғоя, бадиият, таркиб ва тартиб. Иностранная филология: язык, литература, образование, (1 (74)), 74-77.
8. Iroda Mamayunusovna Paradaeva (2022). NAVOI AND THE WISDOM OF HISTORY. Science and innovation, 1 (Special Issue 2), 1-83. doi: 10.5281/zenodo.7507063
9. Mamayunusovna, P. I. (2021). “BOBURNOMA” AS A HISTORICAL AND LITERARY SOURCE. Thematics Journal of Social Sciences, 7(5).
10. Paradaeva, I. (2020). Mesnavi “Tarihi Muluki Ajam”-The fruit of the scientist's rational thinking. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7(2), 432-441.